

Het interieurjaar 2001

BOUDIEN DE VRIES

Recensieartikel naar aanleiding van:

R. Baarsen, e. a., *Rococo in Nederland* (Uitgave naar aanleiding van de tentoonstelling Rococo, Nederland aan de zwier, Rijksmuseum Amsterdam 2 november 2001 t/m 3 februari 2002; Zwolle: Waanders, Amsterdam: Rijksmuseum, 2001, 330 blz., €38,60, ISBN 90 400 9577 9); F. van Burkom, e. a., ed., *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld* (Amsterdam: Stichting manifestatie historisch interieur 2001, Zwolle: Waanders, 2001, 302 blz., €38,95, ISBN 90 400 9572 8); C. W. Fock, ed., *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* (Zwolle: Waanders, 2001, 520 blz., €55,-, ISBN 90 400 9588 4); H. C. M. Kleijn, e. a., ed., *Interieurs belicht* (Jaarboek monumentenzorg 2001; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 2001, 224 blz., ISBN 90 400 9591 4); M. Westermann, met bijdragen van C. W. Fock, E. J. Sluijter, H. P. Chapman, *Art and home. Dutch interiors in the age of Rembrandt* (Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling 30 september 2001 t/m 26 mei 2002 in respectievelijk het Newark Museum, New Jersey en het Denver art museum, Denver; Denver: Denver art museum, Newark: Newark Museum, Zwolle: Waanders, 2001, 240 blz., €38,95, ISBN 90 400 9587 6 (gebonden), ISBN 0 914738 46 1 (paperback)).

Het interieurjaar 2001 heeft een aantal mooie boeken opgeleverd over de geschiedenis van de binnenkant van Nederlandse huizen. Ze variëren van tentoonstellingscatalogus (*Rococo in Nederland*) tot gedegen sociaal-cultuurhistorische studie (*Het Nederlandse interieur in beeld*). Een andere mogelijke indeling is op basis van het type historisch interieur: gaat het om een interpretatie op basis van een daadwerkelijk nog bestaand interieur, of richt de aandacht zich op afzonderlijke voorwerpen of interieurs op schilderijen? Zo ingedeeld scoort *Leven in toen* hoog in de eerste categorie. Het gaat hier om honderd best bewaarde, gaafste interieurs in Nederland uit de periode 1600-1940. Logischerwijze is de negentiende eeuw hier heel goed vertegenwoordigd. In het rococoboek zijn ook wel opstellingen te vinden van interieurs, maar dat betreft museale reconstructies. Het accent ligt op het rococo zoals dat zich manifesteert in decoratieve ornamenten. De reconstructie van een volledig volgens de rococomode ingericht interieur is geen doelstelling geweest, maar veel meer de bestudering van op zichzelf staande objecten.

Art and home en *Het Nederlandse interieur in beeld* besteden ook wel aandacht aan elementen in het interieur door middel van ontwerptekeningen en voorwerpen, maar beide boeken richten zich vooral op allerlei interieurdetails op schilderijen, waardoor ze vreemd genoeg levensechter aandoen. Er staan mensen op de schilderijen, waarbij al dan niet geïdealiseerde interieurs het decor vormen. De interieurs in *Leven in toen* zijn weliswaar 'echter' dan geschilderde interieurs, maar ze stralen tegelijkertijd vrijwel altijd iets steriels en kunstmatigs uit. De lege zalen met mooie plafonds, de (gedekte) tafels, stoelen en zeker de bedden in tastbare, historische interieurs wekken zelden de indruk dat er ooit mensen gebruik van hebben gemaakt. Nergens slingert een boek of handwerkje, een huiselijke poes bij de haard is er nooit. In *Leven in toen* zijn er overigens wel een paar nu nog bewoonde interieurs te ontdekken, meteen zichtbaar aan de kamerplanten of een boekenkast met paperbacks. Om die onnatuurlijke en bloedeloze indruk weg te nemen is ernaar gestreefd om van elk interieur ook een vroege foto op te nemen. Omdat veel van de beschreven woonhuizen pas in de twintigste eeuw museum zijn geworden, geeft

dat wel een beeld van hoe het pand ooit normaal bewoond werd. In *Interieurs belicht* zijn eveneens veel historische interieurs te zien, met hetzelfde effect van lege zalen en onbezette stoelen. Daar waar geprobeerd is het interieur letterlijk wat te verlevendigen, zoals op Kasteel Amerongen, is afgaande op de foto's, het resultaat voornamelijk een gekunsteld aandoend tafereel met twintigste-eeuwse, verkleedde tieners die zogenaamd in de keuken bezig zijn. Er kwam wel veel publiek op af en dat is ook wat waard.

De publicaties zijn zonder uitzondering buitengewoon fraai en royaal geïllustreerd, mooi vormgegeven en zijn ongetwijfeld zeer de moeite waard voor onderzoekers die zich bezighouden met de geschiedenis van de kunstnijverheid. Voor historici geldt vanzelfsprekend vooral de vraag: wat hebben we hieraan? Zijn deze tien kilo boek met honderden pagina's afbeeldingen behalve mooi ook interessant? Wat leveren ze voor nieuws op? Iedereen kan wel bedenken dat deze interieurboeken een illustratie vormen bij de boedelinventarissen uit het notariële archief. De notaris schreef op dat zich in de nalatenschap een spoelkom van Chinees porselein bevond of een Franse canapé, en deze studies geven daar een plaatje bij. Niet onbelangrijk, maar is er meer?

Ik begin bij de voor historici minst verrassende studie, die over het rococo. Niet-kunsthistorici denken bij rococo al snel aan veel krullen, dat blijkt inderdaad te kloppen. Dit boek toont heel veel zwaar krullende trapleuningen, lambriseringen, meubelstukken, doosjes, spiegels, porselein en behang. De inleiding van Reinier Baarsen benadrukt vooral dat het rococo in Nederland bij de elite wel degelijk populair is geweest, al werd reeds in de achttiende eeuw deze frivole stijl als on-Nederlands gezien. De catalogus en de voorafgaande artikelen zijn vooral objectgericht, maar glimpjes van de sociaal-culturele context vangen we op in bijvoorbeeld kader teksten over opdrachtgevers (Willem IV was belangrijk) of over de immigratie van Franse goudsmeden die met hun fijn bewerkte horloges de stijlvernieuwing in Nederland op gang brachten. De onbekendheid met het Nederlandse rococo is voor de samenstellers reden geweest om het accent te leggen op de stijl zelf, en niet op de sociaal-culturele context. Dat is op zichzelf verdedigbaar, maar wel jammer, want de vraag in hoeverre het rococo doordrong in andere sociale milieus dan alleen de bovenlaag, blijft onbeantwoord. Overigens is ook in *Leven in toen* te zien dat de stijl inderdaad populair is geweest en dat, waarschijnlijk wegens de hoge investeringen in die overdaad aan ornamenten, latere eigenaars niet altijd de hamer hebben gezet in de sierlijke stucplafonds of uitbundig gedecoreerde schoorsteenpartijen.

Leven in toen biedt, zoals gezegd, een overzicht van de honderd mooiste, best bewaarde en meest authentieke woonhuisinterieurs (7), dus automatisch uitsluitend van zeer welgestelden. Het is géén overzicht van de wooncultuur van 'de' Nederlanders. Aan elk interieur is een kort artikel gewijd, met de ontstaans- en bewoningsgeschiedenis van het huis. Van de opgenomen woonhuizen zijn doorgaans alleen de representatieve ruimten afgebeeld: een fraaie salon, een monumentale entree of trappenhuis, soms een slaapkamer of keuken. In een paar kaderteksten wordt stilgestaan bij de wat meer laag-bij-de-grondse aspecten van het interieur, zoals de watervoorziening, secreten en wc's, verlichting en verwarming. Buitengewoon praktisch is het overzicht achterin het boek, met daarin adressen en toegankelijkheid van de opgenomen locaties. In inleidende artikelen beschrijven Pieter Biesboer en Barbara van der Laan helder en overzichtelijk de grote lijn van de belangrijkste veranderingen in het interieur. De kwaliteit van deze artikelen en de aardige kaderteksten niet te na gesproken, in de rest van het boek, het overgrote deel dus, ligt het accent op de architectonische en kunsthistorische aspecten, niet op de sociaal-culturele.

Anders dan *Leven in toen* gaat *Interieurs belicht* uit van een veel ruimere opvatting van het begrip interieur. Ligt bij het eerste boek het accent op interieurs met een woonfunctie, dus

(land)huizen, paleizen en kastelen en een enkele maal een regentenkamer, bij het tweede gaat het daarnaast óók om het interieur van boerderijen, kerken, retraitshuizen (ja, met zwart-wit betegelde gangen), het Tuschinski-theater, bibliotheken, nutsbedrijven, enzovoorts, er is zelfs een artikel met als onderwerp 'van volksbadhuis tot Hamman.' Qua uitvoering veel bescheidener opgezet dan *Leven in toen*, maar juist door die ruime opvatting van het begrip interieur een origineel, en ook voor historici interessant boek.

Het boek valt uiteen in twee delen: 'Zorg en beheer' (zeven artikelen) en 'Inwendige rijkdom' (acht artikelen over bovenstaande interieurtypen). Er zijn daarnaast nog zestien korte kaderstukken over specifieke locaties. Het eerste deel biedt een caleidoscoop van alles wat met 'interieur' samenhangt: het ingewikkelde wettelijke kader, subsidiestelsels, conservering, beveiliging, educatieve aspecten en de wirwar aan particuliere, kerkelijke en overheidsinstellingen die interieurs in eigendom of beheer hebben. Heel nadrukkelijk raken de museale wereld en de (kunst)historische disciplines elkaar in het artikel van Peter van Mensch 'Tussen narratieve detaillering en authenticiteit.' Ontegengesteld wordt het verleden beter invoelbaar door het toevoegen van verhalende details in interieurs, zoals bijvoorbeeld de 'living history' die in het Zuiderzeemuseum wordt toegepast. Maar waar liggen de grenzen? Van Mensch geeft als treffend voorbeeld een fort op Malta waarin een museum was gevestigd, dat gesloten moest worden wegens de waarschijnlijk zeer authentieke stank van rottende rattenkadavers en de eveneens zeer authentieke zwermen vlooiën die er rondsprongen (54). De moderne bezoeker is doorgaans niet uit op dit type authentieke ervaring.

Erg stimulerend is ook het artikel 'Huiselijke pretenties' van Wim Denslagen, die op opgewekte toon een van de valkuilen van de reconstructie van historische interieurs beschrijft. Het overgrote deel van de welgestelde mensen woonde waarschijnlijk in een allegaartje van meubels en snuisterijen en niet in achttiende-eeuwse stijkkamers. Dat is nu natuurlijk nog zo. Maar er zijn hedendaagse rijken die, geïnspireerd door glossies als *House and garden*, met een lading antiek een interieur willen creëren — in 'manorhouse-stijl' bijvoorbeeld — dat nooit zo heeft bestaan. Historische interieurs zijn illusies (103). Verrassend is ten slotte een korte bijdrage waarin glashelder wordt aangetoond dat behoud van het interieur geen historische reconstructie hoeft te betekenen. De spectaculaire moderne plafondschildering van Huub Kurvers in kasteel Obbicht is hiervan een overtuigend bewijs. Niks wolken, fondantkleurige godinnen en putti, maar een luchtig zwevend tentdoek, waarachter de blauwe hemel lokt en de zon schijnt (10-11 en 104-107).

Interieurs belicht stipt heel veel aan dat de moeite waard is om verder te onderzoeken. Het toont daardoor tevens aan dat het behoud van het interieur als deel van het cultureel erfgoed een multidisciplinaire aanpak vergt, waarbij historici die zich bezighouden met allerlei economische, sociale en culturele aspecten van levensstijl en het gebruik van ruimten in het verleden, hun eigen inbreng hebben naast kunsthistorici, musea en monumentenzorg.

Art and home is een catalogus van een in de Verenigde Staten gehouden tentoonstelling over uitsluitend Nederlandse kunst. De eigenlijke catalogus wordt voorafgegaan door vier artikelen. Hoofdredacteur Mariët Westermann biedt in haar inleidende artikel een zelfde soort frisse blik op historische interieurs als Denslagen. Het gaat hier om interieurs op schilderijen. Westermann laat de opvallende parallel zien tussen de stillevenen en verstilde hoekjes op zeventiende-eeuwse schilderijen en de afbeeldingen uit een hedendaagse woonwarenhuisgids, de Amerikaanse *Pottery Barn*, zeg maar het equivalent van onze Ikeagids. Op allebei smaakvol gedekte tafels, leuke doorkijkjes, banen zonlicht over de vloer. Van de moderne interieurafbeeldingen weten we allemaal dat in werkelijkheid niemand zo woont, het zijn gestileerde ideaalbeelden. Dat geldt volgens Westermann ook voor de zeventiende eeuw. De genrestukken laten niet zien hoe

het werkelijk was, maar hoe de burgerij zich idealiter een privé-sfeer voorstelde. De populariteit van de genreschilderijen is een manifestatie van het opkomende huiselijkheidsideaal, dat mede door schilders vorm werd gegeven in de manier waarop interieurs, maar ook de mensen erin werden afgebeeld. Het overgrote deel van het artikel bestaat verder uit in grote lijnen beschrijven van een Nederlands normen- en waardenpatroon tegen de achtergrond van de zeventiende-eeuwse geschiedenis, en de spiegeling van die normen en waarden in de schilderkunst. Voor de gemiddelde historicus levert dat weinig nieuws op, maar voor de (Amerikaanse) doelgroep waarschijnlijk wel. Wat me stoorde waren uitspraken als: 'The burghers who bought them [de schilderijen] and saw themselves mirrored in them had a political stake in the triumphant progress of their values. That progress had to begin at home, and it was thus that artists, especially painters, assume a central position in the wider cultural effort to shape new living environments and familial relationships.' (79) Dat klinkt heel mooi, maar het hele artikel gaat over de vraag hoe normen en waarden gestalte krijgen in de picturale wereld, en niet andersom.

Nuchterder is het gedegen artikel van Willemijn Fock, die op basis van allerlei historische bronnen zoals boedelinventarissen, bouwtekeningen, krantenadvertenties en egodocumenten aantoont dat de zeventiende-eeuwse genreschilderijen geen één op één afspiegeling zijn van de burgerlijke interieurs. Het artikel is daarmee een uitstekend voorbeeld hoe de kunsthistorische en historische disciplines elkaar kunnen aanvullen. Bijvoorbeeld: afgaande op de schilderijen zou je denken dat elk huis van de welgestelde burgerij een fraaie tegelvloer heeft, met daarop dan ook nog eens een dik tapijt. Onzin, toont Fock aan, mensen hadden grenen planken op de vloer met daarop matten. Tegels waren veel te koud in dit klimaat. De tegelvloeren en tapijten waren vooral bedoeld om de virtuositeit van de schilder met perspectivische vertekeningen te laten zien. Ook de koperen kronen die vaak zijn afgebeeld, waren zeldzaam. Terecht stelt zij dat het vooral van belang is om vast te stellen hoe algemeen of hoe bijzonder bepaalde facetten van een interieur waren en dat kan niet op basis van afbeeldingen alleen. (101)

De overige twee artikelen in deze bundel zijn van Eric Jan Sluijter, die het ongewone beschrijft, namelijk het verbijsterend omvangrijke schilderijenbezit van twee Leidse burgers en van H. Perry Chapman, 'Home and the display of privacy.' Misschien is het 'typisch Amerikaans', maar kennelijk vindt deze auteur het nodig om aan te sluiten bij de belevingshorizon van de lezer: 'Just as American sitcoms of the 1950s and 1960s offered a forum for new notions of home and family, Dutch paintings of the 1650s and 1660s worked out and reinforced ideals of proper domestic life.' (129) En dat wordt dan verder uitgewerkt, met foto's van Archie Bunker erbij. Voor mij hoeft dat niet zo.

Het Nederlandse interieur in beeld onder eindredactie van Willemijn Fock doet niet aan dit soort nogal wilde vergelijkingen. Dit is een in alle opzichten prachtig boek. Het is voor de komende decennia hét standaardwerk voor het interieur, of liever, de wooncultuur. Want het gaat niet alleen om het interieur als zodanig, maar ook om de sociaal-culturele context. Behalve voor objecten en elementen in interieurs, is er dus aandacht voor de manier waarop het bewoond werd en voor vragen als door wie of wat werden veranderingen in het interieur gestimuleerd, wie waren gebruikers van bepaalde typen interieurs, welke differentiatie in wooncultuur bestond er naar sociale groep, wat kostten verbeteringen of vernieuwingen, hoe werden huizen verlicht en verwarmd? Dat impliceert dat 'interieur' ruim moet worden opgevat: het betreft niet alleen alle roerende goederen, maar ook de beschilderingen, het behangsel, de schoorstenen, deuren, ramen, wanden en plafonds. Bij roerende en nagelvaste elementen zijn ook vorm, materiaal en productietechniek van belang.

De drie eeuwen die dit boek beslaat, zijn opgedeeld in zes hoofdstukken, één per halve eeuw. Elk hoofdstuk kent weer een vast stramien: eerst de algemene (kunst)historische ontwikkelingen

als achtergrond, daarna de planning, indeling en het gebruik, dan de vaste interieurafwerking en de losse inrichting. Er zijn veel afbeeldingen bij de tekst van de hoofdstukken zelf en aan het eind van elk hoofdstuk is er een groot cluster met afbeeldingen met korte toelichtende teksten, die adstrueren wat in het hoofdstuk zelf is behandeld. Het nadeel hiervan is dat waar in de hoofdstukken naar deze afbeeldingen wordt verwezen, de lezer die alles wil volgen voortdurend heen en weer moet bladeren; het voordeel van deze aanpak is dat, als op één afbeelding meerdere interieuraspecten te zien zijn, dit in de bijbehorende toelichting aan bod kan komen. De afbeeldingen zijn meest schilderijen, prenten, tekeningen en aquarellen, later ook foto's, en daarnaast plattegronden en ontwerptekeningen. De laatste zijn gelukkig op een zodanig formaat afgedrukt dat je er ook iets op kan zien. De series afbeeldingen zijn verbluffend. Omdat ze niet gekozen zijn om hun artistieke kwaliteit, is het overgrote deel onbekend materiaal dat is opgespoord in een groot aantal archieven en collecties. Het gaat om het alledaagse wonen, niet om de schitterende zalen van de elite. Dit maakt het boek van een totaal ander kaliber dan de tentoonstellingscatalogi, die meestal het mooiste uit de kast halen, en het is door de nuchtere, zakelijke stijl mijlenver verwijderd van de wat zweverige interpretaties van *Art and home*. We zien houderige gezelschappen die uitgekozen zijn omdat ze voor een interessante schoorsteen of deur zitten, we kijken in keukens en zien in hoekjes privaten, onze aandacht wordt gericht op de pendule of het porseleinen kaststel, of een donker hoekje waarin nog net een blaker is te zien. Fascinerend. Het is onvermijdelijk dat het overgrote deel van de afbeeldingen de rijkere interieurs betreft, en dan vaak alleen nog maar de representatieve ruimten en niet de zolder of de keuken. Waar mogelijk zijn die wel afgebeeld. De woonomgeving van de minder bedeelden blijft noodgedwongen onderbelicht.

De twee hoofdstukken over de zeventiende eeuw zijn geschreven door Willemijn Fock, die ook de eindredactie voerde. Zij is er, evenals Koldewij (1750-1800), het beste in geslaagd om daadwerkelijk een verband te leggen tussen de wooncultuur en de algemene sociaal-culturele context. De hoofdstukken van Pijzel-Domisse (1700-1750) en Eliëns (negentiende eeuw) doen dat minder en leggen het accent meer op de kunsthistorische aspecten. Pijzel-Domisse legt een groot accent op de interieurs van poppenhuizen, bij uitstek haar terrein. Hoewel deze interieurs erg de moeite waard zijn — al was het alleen al omdat ze zelden afgebeelde ruimten laten zien zoals de mangelzolder of de bijkeuken — had ik wel wat meer willen horen over de haken en ogen die deze bron ongetwijfeld heeft. En wat betreft de negentiende eeuw: dit indrukwekkende boek is toch ook een stand van zaken van het cultuur-historische onderzoek. Aan de negentiende eeuw is nu eenmaal minder gedaan dan aan de zeventiende eeuw. Dat komt ook tot uiting in het aantal pagina's: waar de zeventiende eeuw met 61 pagina's tekst (buiten de afbeeldingclusters) wordt bedeeld, is dat voor de negentiende eeuw nog niet de helft daarvan.

Het boek bevat talloze interessante feiten (een mooie spiegel kostte 200 gulden, een schilderij van Rembrandt 400, 44), zeer bruikbare registers op personen, zaken en plaatsnamen maken het zoeken naar bepaalde voorwerpen of aspecten gemakkelijk (wat is sakerdaanhout?, wat is een dessertkamer?). Maar ondanks alle kwaliteiten toch een puntje van kritiek: een grote lijn is er moeilijk uit te halen. Bijvoorbeeld: 'ergens' treedt een fundamentele verandering op in de wooninrichting. Aanvankelijk staan de eetkamerstoelen tegen de wand en schuift men de tafel ingeklapt opzij. Voor onze begrippen lijkt dat altijd alsof je net wil gaan stofzuigen (c. q. vegen). Dat verandert op een gegeven moment, maar wanneer? Of: aanvankelijk is er weinig tot geen differentiatie naar woonfunctie, overal in het huis staan bedden. Dat verandert, maar wanneer? Dat staat wel in het boek, maar is moeilijk terug te vinden. Bovendien wordt eerder de wanneer-vraag beantwoord dan de vraag waaróm een dergelijke verandering zich voordoet. Per hoofdstuk is er geen korte samenvatting van het meest karakteristieke uit de periode. Maar zoals gezegd, een prachtig boek gebaseerd op een indrukwekkende hoeveelheid wetenschap-

pelijk werk. Onmisbaar voor iedereen die zich bezighoudt met het onderzoek naar de wooncultuur. Historici én kunsthistorici zullen nu het verband tussen de ambities, de statusgevoeligheid, het conformisme, de religiositeit van de mensen op deze afbeeldingen en de stoffelijke neerslag daarvan in hun interieur verder moeten uitdiepen. Dit boek draagt daarvoor meer dan voldoende materiaal aan.

Recensies

ALGEMEEN

M. G. J. Duyvendak, ed., *Regionaal besef in het Noorden. Historische opstellen aangeboden aan prof. dr. P. Th. F. M. Boekholt bij zijn afscheid als hoofddocent in de regionale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen op 23 november 2001* (Groninger historische reeks XXIV; Assen: Van Gorcum, 2003, 138 blz., €17,90, ISBN 90 232 3910 5).

Dit vierentwintigste deel in de Groninger historische reeks bevat de teksten van de voordrachten uitgesproken op een studiedag te Groningen ter gelegenheid van het afscheid van een historicus die langs door Michiel Gerding aan het eind van deze bundel boeiend gekarteerde omwegen tot de regionale geschiedenis kwam, met Drenthe als hoofdterrein van onderzoek.

In een bijdrage met de intrigerende titel 'Uit een dodenboom te Lutjelollum' (6-29) laat Goffe Jensma zijn licht schijnen op het culturele verschil tussen Friesland en Groningen en de manier waarop dat in de negentiende eeuw werd geconstrueerd. Frappant is zijn antwoord op de vraag waarom het regionalisme juist in de provincie Friesland van het jonge koninkrijk zo'n vruchtbare voedingsbodem heeft gevonden. Hij zoekt de verklaring deels in de 'relatief snellere periferisering van wat vanouds het tweede gewest van de Republiek was geweest' (15) en het verlies van instituties als het hof der Oranjes te Leeuwarden en de universiteit van Franeker. Een groot deel van deze bijdrage betreft de uiteindelijk mislukte poging om met behulp van schedelmeting een fundamenteel verschil tussen een Friese en een Groningse 'stam' vast te stellen. Eén van de vele in dat kader onderzochte objecten was het lijk van een in een 'dodenboom' — houten doods-kist — bijgezette vrouw, gevonden in het Friese Lutjelollum, vandaar de titel van Jensma's artikel.

Wanneer men de chronologie als richtsnoer hanteert, is er alle reden om, zoals in dit boek gebeurt, eerst de wording van het regionaal besef in Friesland en daarna hetzelfde proces in Groningen te behandelen. Het Friesch Genootschap ontstond in 1827. D. Th. Broersma maakt in zijn artikel 'De Groninger beweging als brandpunt van ontluikend regionaal besef' (30-43) duidelijk dat de bekende industrieel Jan Evert Scholten (1849-1918) één van de eerste grote gangmakers is geweest van die beweging. Interessant is dat zijn 'sterk regionaal bewustzijn' gepaard ging met een 'rotsvast vooruitgangsgeloof'. (31) Evenzeer interessant is dat de Groninger beweging in een later stadium, toen mensen als K. ter Laan en G. W. Spitzen [Geert Teis] er een belangrijke rol speelden, als het ware een strijd op twee fronten heeft gevoerd. Men wilde zich profileren tegenover 'Holland' maar ook tegenover de 'Groot-Friese (culturele) dreiging.' (39)

In 'Levend land. Regionaal besef aan de Groninger universiteit aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog' (44-68) gaat K. van Berkel in op de viering van het universiteitslustrum in 1939. Hoogtepunt van de feesten was een openluchtspel onder de titel 'Levend Land', geschreven door Halbo C. Kool en Victor van Vriesland (onder pseudoniem), wier tekst overigens vóór de opvoering door de oud-Vindicater J. A. Fijn van Draat aan een 'ingrijpende bewerking' werd onderworpen. (61) Als manifestatie was het een typisch 'teken des tijds', dat bijvoorbeeld de warme sympathie genoot van de bevlogen commissaris der koningin, mr. J. Linthorst Homan. 'Uiteindelijk viel het resultaat iedereen erg tegen' (63), mede als gevolg van